

B JAARBOEK BILDERDIJK

2021

Rampen in de tijd van Bilderdijk

‘De rampen die Hij zendt, zijn liefdebanden’

De gezangen van Rhijnvis Feith

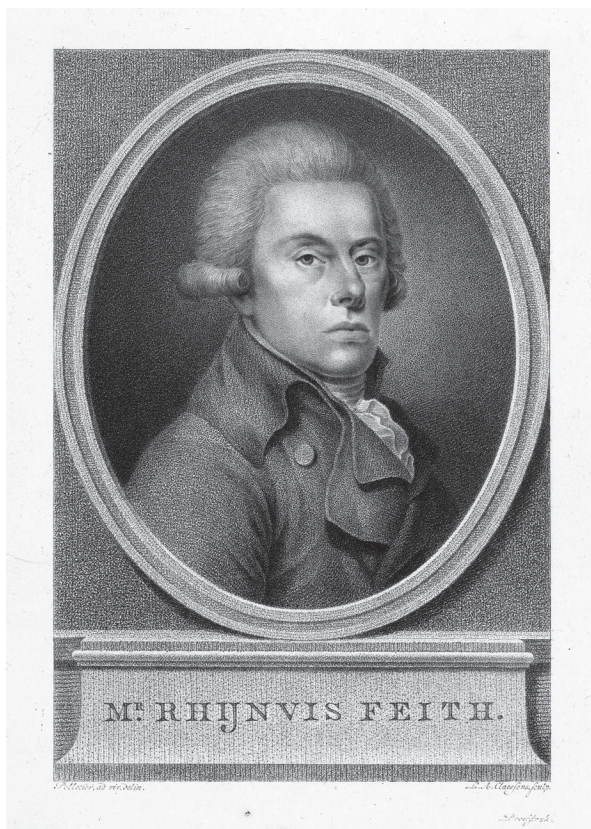
Lotte Jensen

Wie het over de grote drie van de Nederlandse literatuur heeft, denkt meestal aan Gerard Reve, Harry Mulisch en Willem Frederik Hermans. Dat label is intussen flink onder vuur komen te liggen en heeft waarschijnlijk zijn beste tijd gehad. Toch is het decennialang een van de meest gebruikte aanduidingen in de Nederlandse literatuur geweest.¹ Minder bekend is dat er ook zo'n trio bestaat voor de vroeg-negentiende-eeuwse letterkunde. In de woorden van neerlandica Marita Mathijssen: ‘De meesters van de Nederlandse poëzie in de eerste drie decennia van de negentiende eeuw waren Feith, Tollens en Bilderdijk’.² Ze beschrijft hoe elk van deze drie ‘een school van navolgers’ kweekte en de letterkunde van die tijd diepgaand heeft beïnvloed.

Rhijnvis Feith, Willem Bilderdijk en Hendrik Tollens hebben allen lyriek gewijd aan de grote rampen die Nederland troffen. Zoals gebruikelijk in die tijd, reageerden ze op actuele gebeurtenissen door erover te dichten; gelegenheidsliteratuur zat nu eenmaal in de genen van iedere negentiende-eeuwse dichter. Toch deden ze dat op heel uiteenlopende manieren. Bilderdijk schreef bombastische rampdichten vol retoriek en verheven uitroepen. Tollens schreef toegankelijke liefdadigheidsliteratuur, die op het gemoed van de lezer moest inwerken. De opbrengsten van dit soort literatuur gingen vaak naar de slachtoffers en deden behalve op de meelevendheid ook een beroep op de vrijgevigheid van burgers. Mathijssen heeft Tollens de ‘onbetwiste koning van de liefdadigheidspoëzie’ genoemd.³ Feith stond onder invloed van de Duitse gevoelsdichters, die de verhevenheid van God wilden illustreren aan de hand van extreme natuurverschijnselen.

Aan de rampenlyriek van Bilderdijk en Tollens is al veel aandacht besteed in verspreide publicaties.⁴ Daarom richt ik hier de blik op de wat minder bekende poëtische reflecties van Feith over rampspoed, namelijk zijn gezangen over extreme natuurverschijnselen. Met deze liederen leverde hij een belangrijke bijdrage aan het genre van het ramplied, dat juist in zijn tijd een bloei doormaakte. Recent onderzoek laat zien dat dit soort gelegenheidsliederen verschillende functies kon vervullen, zoals het verspreiden van nieuws, het overbrengen van religieuze lessen, het creëren van saamhorigheidsgevoel en het inzamelen van geld.⁵ Wat voor type rampliederen schreef Feith en welke functie(s) stond(en) bij hem centraal?

Portret van Rhijnvis Feith,
door L.A. Claessens.
Collectie Rijksmuseum,
Amsterdam

Droogte en watersnood

Feith staat vooral te boek als de vertegenwoordiger van het sentimentalisme, een literaire stroming die in het laatste kwart van de achttiende eeuw opbloeide. Met dichterlijke romances als 'Alrik en Aspasia' (1782), de briefromans *Julia* (1783), *Ferdinand en Constantia* (1785) en de gedichtenreeks *Fanny* (1787) zette hij de gevoelsliteratuur in Nederland op de kaart.⁶ Deze wordt gekenmerkt door personages die verheven emoties tonen en daarin aangewakkerd worden door overweldigende landschappen, de nacht en oude begraafplaatsen. De personages zijn toonbeelden van christelijke deugdzaamheid: hun verheven gevoelens brengen hen nader tot God.

Na de overwegend kritische reacties op zijn sentimentalistische geschriften – critici hekelden de overdreven uitstorting van emoties – gooide Feith het over een an-

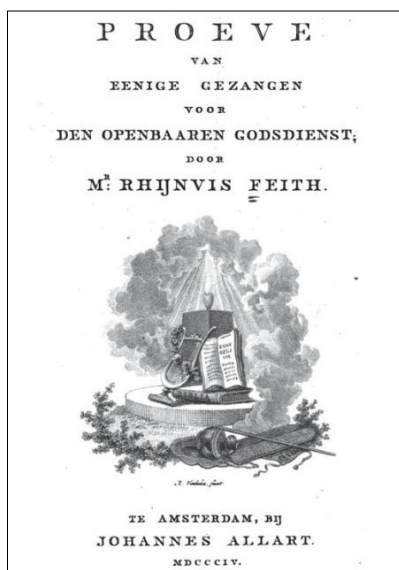
dere boeg. De leerdichten *De Voorzienigheid* (1789) en *Het graf* (1792) kondigden deze filosofisch-didactische wending aan. Zoals de letterkundige Piet Buijsters heeft laten zien, was Feiths werk doordrenkt van de Leibniziaanse theodicee-gedachte.⁷ Centraal stond de vraag hoe de aanwezigheid van het kwaad op de wereld te rijmen was met het bestaan van een algoede God. In navolging van Leibniz stelde Feith dat het kwaad een zinvolle functie had in het menselijke bestaan en dat het door God met de beste bedoelingen werd gestuurd. De schepping was volmaakt en alles lag in het goddelijke plan besloten.⁸

Buijsters wijst erop dat het thema 'ramspoed' als een rode draad door Feiths oeuvre loopt.⁹ Talloze malen dichtte de Zwolse dichter over wat hij 'tegenheden' noemde en steeds weer benadrukte hij de liefdevolle intenties van God.

Zo schreef Feith in *De Voorzienigheid*: 'Uw rampen zijn uw beste zegen'.¹⁰ Ook zijn liederen, die hij onder de titel *Proeve van eenige gezangen voor den openbaaren godsdienst* (1804) in twee delen publiceerde, zijn doortrokken van deze gedachtegang. Feith liet zich onder meer inspireren door de Duitse dichters Christian Fürchtegott Gellert, auteur van *Geistliche Oden und Liedern* (1758) en Friedrich Gottlieb Klopstock, die de tweedelige bundel *Geistlichen Liedern* (1758, 1769) vervaardigde.

Feith voorzag beide delen van zijn *Proeve* bovendien van een uitgebreide inleiding, waarin hij zijn visie op de aard en functie van het geestelijke lied uiteenzette. In navolging van Gellert onderscheidde Feith twee typen geestelijke liederen: 'Leerliederen' en 'Liederen voor het hart'. In het eerste type stond de stichtelijke les centraal, die duidelijk en beknopt moest worden geformuleerd. In het tweede ging het om de taal van het hart, die op vurige, levendige en verheven wijze de waarde van de godsdienst overbracht.¹¹

Illustratief voor Feiths terugkerende aandacht voor tegenspoed in relatie tot godsvrucht is het lied 'Onder rampen'. Dit zou tot de categorie 'Leerliederen' gerekend kunnen worden, omdat de godvruchtige visie via argumenten wordt overgebracht. Juist de door God gezonden ramspoed bracht de mens tot inzicht, aldus Feith:

Titelpagina van Rhijnvis Feith, *Proeve van eenige gezangen voor den openbaaren godsdienst*. Amsterdam 1804.

Door uwe leer ken ik in God
 Den allerbesten Vader,
 En ieder onspoed in mijn lot,
 Brengt mij zijn liefde nader.
 Hij voedt mij op door ramp en druk
 Tot waare deugd en rein geluk.
 Eens zal ik d'onspoed zeeppen!¹²

In de bundel komen nog twee 'Leerliederen' voor over rampen: 'Bij eene langdurige droogte' en 'Lied bij watersnood'. Beide gezangen zijn ondergebracht in de categorie 'Gezangen voor bijzonder tijden en gelegenheden'.¹³ De eerstgenoemde titel werd ook opgenomen in *Evangelische gezangen* uit 1806, een bundel die 192 liederen bevat die bedoeld waren voor gebruik in de Hervormde Kerk.¹⁴ Beide liederen beschrijven geen concrete gebeurtenissen, maar zijn algemeen toepasbaar: indien zich een dergelijke ramp voordoet, kan het desbetreffende lied bij een kerkdienst gezongen worden.

Het lied over droogte diende gezongen te worden op de 51ste psalm en bevat een bede aan God om de aarde te zegenen met regen. De inhoudelijke boodschap is dat de Heer almachtig en Zijn oordeel rechtvaardig is:

Het dorstend Aardrijk zucht tot God omhoog,
 Zijn vrucht verdort, het graan verdroogt in de airen,
 En hoe het oog den hemel aan moog' staaren,
 Geen wolk vertoont zich aan zijn effen boog.
 [...]
 We erkennen, Heer! uwe oppermajesteit.
 Wat ons ook treffe, uw oordeel is rechtvaardig.
 Wij pleiten slechts op uw meêdogendheid,
 Maar zijn uw straf, bij zo veel schulden, waardig.¹⁵

Mededogen en rechtvaardigheid zijn de sleutelbegrippen in dit gezang; de droogte wordt als een rechtvaardige straf van God beschouwd. In de bundel volgt een danklied, 'Na eenen vruchtbaaren regen', waarin de Heer wordt geloofd voor het hemelwater dat de velden weer deed bloeien en de gewassen groeien.

In het 'Lied bij watersnood' slaat Feith een soortgelijke toon aan. Hierin maakt hij duidelijk dat de mensheid zondig is en dat zij schuld draagt aan deze ramp ('wij erkennen onze schuld'). Hij spreekt van een 'tuchtroê' waarvoor de mensen dienen te knielen. Het tweede deel van het lied bevat een smeekbede aan God om de ellende te beëindigen en het water te keren. En opnieuw is er de les dat Gods bedoelingen goed zijn:

Zo leere ons hart, op al uw paên,
 Uw godlijk onderwijs verstaan,
 En u geduurig reiner vreezen!
 Zo worde in deezen watervloed
 (Uw toorn, ô Heer! is liefdegloed')
 Nog eens uw Vadergunst gepreezen!¹⁶

De nadruk op de straffende God en zondige mens is hier prominenter aanwezig dan in de twee andere rampliedereren.

Liefdebanden van God

Behalve over droogte en watersnood, vervaardigde Feith ook een imposant muziekstuk over onweer: 'Het onweder. Eene cantate'. Dit werk kan tot de categorie 'Liedereren voor het hart' gerekend worden: door middel van gevoelige en verheven taal kon 'de hoogste graad van zinnelijkheid' worden bereikt. Feith liet zich in de lyrische verbeelding van deze thematiek inspireren door Psalm 29, waarin het onweer volgens hem in 'schoone en stoute beelden' bezongen wordt: 'De donder is daar de stemme van Jehovah. Zij rolt over de zee, verpletterd de cederen van Libanon, werpt vlamme bliksems.'¹⁷

Op het eerste gezicht is hier wellicht niet sprake van een 'ramplied', maar het thema past wel naadloos in het rijtje gezangen over extreme natuurverschijnselen die verwoestende gevolgen konden hebben: een hevige storm kon immers schade veroorzaken en blikseminslag tot brand leiden. Bovendien opende deze cantate ook met de beschrijving van een aanhoudende droogte, die gewassen had doen sterven. Het is niet helemaal duidelijk wanneer de cantate 'Het onweder' tot stand kwam, maar deze verkreeg bekendheid dankzij opvoeringen in 1807; het verscheen in druk in het derde deel van zijn *Oden en gedichten* in 1808.¹⁸ De muziek voor solisten, koor en orkest werd gecomponeerd door J.G. Nicolai, die stadsorganist en musicus in Zwolle was.¹⁹ Later werd de tekst ook op muziek gezet door Johann Carl Röhner, organist bij de grote kerk in Zwolle.²⁰ De cantate werd daar op 19 maart 1807 uitgevoerd voor een gezelschap van 140 personen, en ook daarna stond het enkele malen op het programma.²¹ Op 29 maart 1811 vond een opvoering plaats in het Amsterdamse genootschap Felix Meritis.²² In 1841 was het nog steeds in circulatie, blijkens een uitvoering in de Doopsgezinde kerk te Leiden.²³ De muziek bootste het geluid van het onweer na.²⁴

Zoals de historicus Jan Wim Buisman heeft laten zien, bestond er in deze tijd een fascinatie voor onweer en bliksem; onweerscantates verschenen veelvuldig,

Riviergezicht met onweerslucht, 1798-1837, door E.W.J. Bagelaar. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

denk bijvoorbeeld aan Beethovens zesde symfonie.²⁵ Dit natuurverschijnsel drukt bij uitstek Gods almacht uit en dat paste in het breed verspreide fysico-theologische denken van die tijd: het idee dat Gods grootheid en goedheid zich het beste liet kennen via de natuur en haar schepselen.²⁶ In zijn cantate over het onweer benadrukte Feith ook herhaaldelijk dat de uitbarsting van natuurgeweld de mens dichtert bij God, 'de goede Vader der natuur' bracht.

De cantate opent met een beschrijving van hevige droogte, die de grond heeft doen scheuren en de natuur op de velden heeft doen wegwijnen. Dan brengt God eindelijk uitkomst door onweer en donder te sturen. Koor en solisten buigen voor Zijn almacht, en ervaren intense vreugde en dankbaarheid als de 'vruchtbre regen' neerdaalt: 'Alles juicht en zwelt van regen, / Alles ademt zoet genot!'²⁷ De strekking van de cantate is dat de mens op God moet vertrouwen en het donderende onweer als een teken van Zijn liefde moet beschouwen:

De rampen, die Hij zendt, zijn liefdebanden;

De straf is zegen in zijn handen:

Hemelblijdschap is haar vrucht.
Zoo brulde ons van omhoog zijn donder tegen;
Maar week in milden zomerregen,
En gaf aan de aarde een frissche lucht.²⁸

Feiths cantate is in de eerste plaats een ode aan de natuur en via die weg een eerbetoon aan de almacht van God. Via de natuur straft Hij de zondige mens, maar Hij doet dat met de beste bedoelingen. Op die manier toont God zijn liefde.

Rampspoed als zegen voor de mensheid

Feith leverde met zijn gezangen over extreme natuurverschijnselen een unieke bijdrage aan het destijds populaire genre van het ramplied. Net als de meeste dichters stond bij hem de godvruchtige boodschap centraal, maar de nieuwswaarde of de gedetailleerde beschrijving van de schade in dorpen en steden ontbrak. Ze gingen dan ook niet over een specifieke ramp, maar hadden een meer algemene toepassing.

Vergelijken we Feiths gezangen met de bijdragen die Bilderdijk en Tollens aan de rampenliteratuur leverden, dan kunnen we eveneens concluderen dat Feith een eigen geluid vertolkte. Bilderdijk en Tollens reageerden beiden omstandig op catastrofale gebeurtenissen die in hun nabije omgeving plaatsvonden. Bilderdijk dichtte bijvoorbeeld over de ellende die de Leidse buskruitramp (1807) teweegbracht. Zijn teksten zijn beeldend, vol hyperbolen en exclamaties en hij schuwt omvangrijke plastische beschrijvingen van brandende ingewanden en bloedende lichaamsdelen niet. Zijn werken zijn bovendien politiek geëngageerd: hij betuigde openlijk zijn steun aan koning Lodewijk Napoleon, die zich om de ingezetenen van Leiden bekommerde: 'Aan Lodewijk den stadhersteller, / Dankt Leyden zich en 't vaderland'.²⁹ Rampliederer heeft Bilderdijk verder, bij mijn weten, niet geschreven. Tollens' stijl was veel toegankelijker. Hij beoogde met zijn rampgeschriften voornamelijk geld in te zamelen voor de slachtoffers. Een illustratief voorbeeld is een cantate die hij schreef voor een benefietconcert dat in 1854 te Rotterdam ten behoeve van de choleralijders werd georganiseerd.³⁰ Tollens had veel oog voor de menselijke gevolgen van een ramp, en vroeg stelselmatig aandacht voor het peilloze verdriet dat de weduwen en wezen te verwerken kregen. Empathie met de slachtoffers kon de vrijgevigheid alleen maar vergroten.

Wat de 'grote drie' van de vroeg-negentiende-eeuwse literatuur bindt, is dat zij allen de godvruchtige les centraal stellen: God is in hun ogen almachtig en het lot van de mens ligt in Zijn hand. Bovendien schrijven ze alle drie dat God niet louter wil-

de straffen, maar ook goede bedoelingen heeft. Toch vertolkt Feith die boodschap in een geheel eigen stijl en vanuit een ander referentiekader. Misschien wel het belangrijkste verschil is de afwezigheid van slachtoffers in Feiths rampgezangen. Bij de Zwolse dichter komen we geen verzenlange beschrijvingen van het leed van slachtoffers tegen. Dat is vanuit het bredere kader van zijn oeuvre echter goed te verklaren. Van werkelijk menselijk leed is volgens Feith immers geen sprake. Uiteindelijk moeten extreme natuurverschijnselen die gepaard gaan met rampspoed, als een zegen voor de mensheid worden beschouwd. Een reden zelfs tot gevoelens van vreugde: 'Alles is tot vreugd genegen, / Alles smaakt een zalig lot'.³¹

Noten

- 1 Edwin Praat, 'De grote drie', in: *De Groene Amsterdammer*, 21 juni 2006.
- 2 Marita Mathijssen, '2 augustus 1828: Johannes Nierstrasz wordt ten grave gedragen. De botsing van twee typisch negentiende-eeuwse literatuuropvattingen', in: M.A. Schenkveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, 426-431.
- 3 Marita Mathijssen, 'Ten voordeele van...Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw', in: Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam 2021, 94-188, aldaar 95.
- 4 Zie over Bilderdijk bijvoorbeeld de door Marinus van Hattum bezorgde editie van en inleiding bij Willem Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden*. Amstelveen 2012. Over Tollens als liefdadigheidsdichter: Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2003, 222-225.
- 5 Zie Lotte Jensen, 'Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900', in: *BMGN – Low Countries Historical Review* 134 (2019) 2, 45-70.
- 6 Zie hierover Rick Honings & Lotte Jensen, *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in Nederland in de 18de en 19de eeuw*. Amsterdam 2019, 101-116.
- 7 Vergelijk P.J. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het graf'*. Assen 1963, 172.
- 8 Zie Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 172-174.
- 9 Zie Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 172.
- 10 Geciteerd in Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 173.
- 11 Rhijnvis Feith, *Proeve van eenige gezangen voor den openbaaren godsdienst* 1. Amsterdam 1804, 5.
- 12 'Onder rampen', in: Rhijnvis Feith, *Proeve van eenige gezangen voor den openbaaren godsdienst* 2. Amsterdam 1804, 65-57, citaat op p. 66.
- 13 Feith, *Proeve van eenige gezangen voor den openbaaren godsdienst*, 95, 102-103.
- 14 Behalve 'In groote droogte' (nr. 172) werd er nog een lied van Feith daarin opgenomen, namelijk 'Op eenen bededag' (nr. 171). Na Feiths lied over droogte volgen nog drie liederen over natuurrampen, namelijk 'Bij overvloedigen regen' (nr. 173, door Jan Scharp), 'In watersnood' (nr. 174, door W. van de Velde) en nr. 175 'Na storm en watersnood' (nr. 175, eveneens door W. van de Velde). Over deze liederen en de toeschrijving aan de desbetreffende auteurs: A.W. Bronsveld, *De Evangelische Gezangen, verzameld in de jaren 1803-1805, en in gebruik bij de Nederlandsche Hervormde Kerk*. Utrecht 1917, 440-444, 490. De gezangen over droogte en regen zijn recent uitgebracht op de CD: *Nederland treurt. Ramplieder door de tijden* door Camerata Trajectina.
- 15 'Bij eene langdurige droogte', in: Feith, *Proeve van eenige gezangen voor den openbaaren godsdienst* 1, 118-119.

- 16 'Lied bij watersnood', in: Feith, *Proeve van eenige gezangen voor den openbaaren godsdienst* 1, 130-131.
- 17 Feith, *Proeve van eenige gezangen voor den openbaaren godsdienst* 2, v.
- 18 Rhijnvis Feith, *Oden en gedichten* 3. Amsterdam 1808, 67-80.
- 19 Aldus het voorbericht in Feith, *Oden en gedichten* 3, vii.
- 20 In de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bevindt zich de partituur van Röhner, gedateerd 1806. Het is niet helemaal duidelijk of de compositie van Röhner een bewerking was van Nicolai of een zelfstandige compositie. Streng meent het laatste: J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd*. Hilversum 1999, 73.
- 21 Streng, *Het is thans zeer briljant*, 73.
- 22 Blijkens de omschrijving bij een druk uit 1811: Rhijnvis Feith, *Het onweder. Eene cantate*. Opgevoerd in de maatschappij Felix Meritis op 29 maart 1811. Z.p. 1811.
- 23 Zie *De Leydsche Courant*, 17 februari 1841.
- 24 Jan Wim Buisman, *Onweer. Een kleine cultuurgeschiedenis 1752-1830*. Nijmegen 2019, 216.
- 25 Buisman, *Onweer*, 217.
- 26 Zie hierover ook Inger Leemans & Gert-Jan Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800. De Republiek*. Amsterdam 2013, 449-475.
- 27 'Het onweder. Eene cantate', in: Rhijnvis Feith, *Oden en gedichten* 2. Zwolle 1824, 42-54.
- 28 Feith, *Oden en gedichten* 2, 61.
- 29 Geciteerd uit 'Leyden in verwoesting. Lierzang (1808)', in: Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden*, 196.
- 30 H. Tollens, 'Cantate', in: *Nederlands-Israëlietisch Jaarboekje voor 1857*, 29-31.
- 31 Feith, *Oden en gedichten* 2, 49.

In het tijdvak waarin Bilderdijk leefde was het niet zozeer de vraag of je een ramp zou meemaken maar wanneer. Overstromingen, epidemieën en branden waren aan de orde van de dag. Dergelijke gebeurtenissen leidden tot een stroom aan publicaties: journalisten brachten verslag uit, dichters schreven gelegenheidspoëzie en experts publiceerden verhandelingen over de vraag hoe nieuwe rampen te voorkomen waren.

Dit *Jaarboek Bilderdijk* bevat onder meer bijdragen over de buskruitramp van 1807, die de binnenstad van Leiden verwoestte, en de watersnoodramp van 1825, die grote delen van de noordelijke provincies van Nederland trof. Ook is er aandacht voor de wijze waarop catastrofes in Nederlands-Indië werden beleefd.

In 1984 verscheen het eerste nummer van het tijdschrift *Het Bilderdijk-Museum*. Met ingang van 2020 is het tijdschrift omgevormd tot een jaarboek. Het wordt uitgegeven door de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum', een Werkgroep van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Over de instemming van Bilderdijk zelf met dit alles maken we ons geen illusies. Zijn motto was immers: 'Neen, Waarheid haalt men niet uit boeken en doktoren!'

